

тільки домогтися стійкості економічного зростання, вдосконалення структури економіки і підвищення рентабельності господарюючих суб'єктів, але і відновити соціальну стабільність у суспільстві, підвищивши тим самим економічну і національну безпеку всієї країни.

Література

1. Гончарова І. Вплив сучасних тенденцій розвитку профспілкового руху на реалізацію принципів соціального партнерства [Текст] / І. Гончарова // Економічний часопис-XXI. — 2012. — № 8. — С. 71-74.
2. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник / О. А. Грішнова. — К.: Знання, 2004. — 535 с.
3. Джига Т. В. Розвиток соціального партнерства в країнах ЄС та України: порівняльний аналіз / Т. В. Джига // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_50/Gileya50/P7_doc.pdf
4. Економічна й соціальна рада Французької Республіки — шлях до демократії майбутнього. Соціальний діалог. Міжнародний досвід. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національної тристоронньої соціально-економічної ради. — Режим доступу: <http://www.ntser.gov.ua/ua/dialog/experience.html>
5. Колот А. Соціальне партнерство на зламі двох тисячоліть: стан, виклики, тенденції розвитку (на прикладі країн Європейського Союзу) [Текст] / А. Колот // Соціальна політика: проблеми, коментарі, відповіді. — 2009. — № 1. — С. 26-28
6. Ситник Ю. О. Соціальне партнерство в Україні: особливості становлення і перспективи розвитку [Текст] / Ю. О. Ситник // Наукові записки Кіровоградського національного технічного університету. — 2009. — № 5. — С. 81-89
7. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / [А. М. Колот, О. А. Грішнова та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. — К.: КНЕУ, 2011. — 501 с.
8. Соціологічне опитування «Чи довіряєте Ви профспілкам?» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова // Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=84
9. Тристоронні органи на національному рівні. Досвід Європейських країн. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Національної тристоронньої соціально-економічної ради. — Режим доступу: <http://www.ntser.gov.ua/ua/dialog/experience.html>

Стаття надійшла до редакції 12.11.2013 р.

УДК 314.01

Кочума І. Ю.,

канд. екон. наук, доц.,

Черкаський інститут банківської справи УБС НБУ (м. Київ)

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена визначенню основних механізмів взаємовпливу демографічних процесів в Україні та розвитку людського потенціалу у трансформаційний і пост-трансформаційний періоди та розробці рекомендацій щодо пріоритетних напрямів вирішення демографічних проблем як чинника розвитку людського потенціалу.

Статья посвящена определению основных механизмов взаимовлияния демографических процессов в Украине и развития человеческого потенциала в трансформационный и посттрансформационный периоды и выработке рекомендаций относительно приоритетных направлений решения демографических проблем как фактора развития человеческого потенциала.

The articles is devoted to defining the basic mechanisms of interference of demographic processes in Ukraine and human development in transformational and post transformational periods and develop recommendations on the priorities of solving demographic problems as a factor in human development.

Ключові слова. Людський розвиток, демографічні процеси, пронаталізм, демографічна криза, смертність, народжуваність.

Ключевые слова. Развитие общества, демографические процессы, пронатализм, демографический кризис, смертность, рождаемость.

Keywords. Human development, demographic processes, pronatalism, demographic crisis, mortality, fertility.

Вступ. Забезпечення розвитку людського потенціалу є одним із стратегічних пріоритетів соціально-економічної стратегії кожної країни, що рухається по шляху утвердження загальноєвропейських цінностей. Однак, незважаючи на численні декларації щодо необхідності переоцінки місця і ролі людини в економічних процесах, в Україні на усіх рівнях управління, в державній політиці та суспільній свідомості потреби і інтереси людини досі не перебувають у центрі соціально-економічної системи.

Наслідком цього є, у тому числі, вкрай негативні тенденції, що склались в демографічній сфері, які позбавляють країну перспектив щодо забезпечення достатніх умов для розвитку людського потенціалу в майбутньому, що в свою чергу, може призвести до таких незворотних демографічних наслідків, які загрожуватимуть самому існуванню України як незалежної, економічно розвинутої держави.

Постановка завдання. Метою статті є: визначення основних механізмів взаємовпливу демографічних процесів в Україні та розвитку людського потенціалу у трансформаційний і посттрансформаційний періоди та розробка рекомендацій щодо пріоритетних напрямів вирішення демографічних проблем як чинника розвитку людського потенціалу.

Результати дослідження. Концепція людського розвитку виходить з безумовного визнання за людиною невід'ємного права прожити довге й здорове життя; набувати, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя. Як свідчить досвід, той чи інший рівень вирішення цих проблем країною справляє безпосередній вплив на демографічні процеси в ній. Але цей вплив неоднозначний. З одного боку, перші 33 країни у рейтингу з людського розвитку мають позитивне сальдо приросту населення. З іншого, між рівнем людського розвитку та темпами приросту населення спостерігається зворотна залежність. Якщо для країн з дуже високим індексом людського розвитку (далі ІЛР) середньорічний приріст населення у 2012 р. склав 0,7%, а з високим — 0,9%, то для країн з середнім рівнем ІЛР — 1,2, а з низьким — уже 2,3% [2]. Отже, якщо говорити про вплив людського розвитку на демографічні процеси, слід розуміти, що йдеться, перш за все, про структурні зміни та зміни якісних параметрів населення, які в епоху переходу до інформаційного суспільства в дечому навіть важливіші за кількісні, в сенсі впливу на соціально-економічний прогрес.

Україна ж одна з небагатьох країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу демонструє від'ємний середньорічний приріст населення — мінус 0,8% (найбільший у групі) [2]. Усього за період незалежності населення України скоротилось на 14% (з 52,2 до 45,6 млн. осіб) [1]. Звичайно, частково причиною цього стало сумарне від'ємне сальдо зовнішньої міграції за цей період (-552,4 тис. осіб), але основна причина скорочення населення в Україні — зниження народжуваності на тлі високого рівня смертності.

Хоча після 2001 року (коли скорочення населення було найбільшим за роки незалежності і склало 369,6 тис. осіб на рік), від'ємне сальдо природного приросту

населення та темпи його скорочення дещо зменшилися, ситуація залишається вкрай серйозною. Так, лише за 2012 р. населення України зменшилось на 142,4 тис. осіб. При цьому, коефіцієнт природного приросту склав -3,1 (тоді як, наприклад, в 1990 р. він становив +0,5) [1]. Це свідчить про серйозну демографічну кризу, протікання якої багато в чому узгоджується з загальноекономічною ситуацією в країні, яка, в свою чергу, визначає можливості забезпечення розвитку людського потенціалу.

Якщо у 1990 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні складав 1,84 народження на одну жінку (хоча й цього недостатньо навіть для простого відтворення населення), то у 2001 р. він досяг найнижчого значення — 1,09 [2]. І хоча в 2012 р. він збільшився до 1,53, але залишається одним з найнижчих в Європі. (Для порівняння: у Франції цей показник у 2012 р. становив 2, у Норвегії — 2, у Ірландії — 2,1) [1].

Крім того, слід враховувати, що нинішнє зростання цього коефіцієнта в Україні носить тимчасовий характер і є, в основному, відлунням сплеску народжуваності в СРСР, у 80-ті роки ХХ століття, а також, певною мірою, наслідком «компенсації» відкладених у кризові 90-ті рр. народжень. Оскільки найближчим часом в Україні у дітородний вік вступає нечисленне і менш здорове покоління народжених у 90-і рр., завдання якщо не поліпшити ситуацію з народжуваністю, а хоча б утримати її на досягнутому рівні потребуватимуть особливих зусиль з боку суспільства.

Причин падіння народжуваності в Україні, за період незалежності, можна назвати декілька. Насамперед, це шоки перехідного періоду, коли різко погіршився добробут переважної більшості українського населення, що негативно позначилось на розвитку людського потенціалу. В результаті, ІЛР за період з 1992 р. по 1996 р. скоротився на 17%, а Україна у світовому рейтингу з людського розвитку перемістилась з 45-го місця на 102-ге. Найбільше цьому посприяло скорочення на 112 % ВВП на душу населення та майже на 1,5 р., — очікуваної середньої тривалості життя при народженні (далі ОСТЖ) [2]. Як наслідок, уже з 1995 р. відбулось різке пришвидшення темпів скорочення населення, яке спостерігалось до 2001 р. Період економічного зростання та покращення показників людського розвитку навпаки супроводжуються гальмуванням темпів скорочення.

Слід зазначити, що скорочення народжуваності в Україні крім економічних, мало ще одну, соціокультурну, причину, а саме, притаманну сучасному світу зміну уявлень про роль та місце жінки в суспільстві. Як і в більшості розвинутих країн, все більше українських жінок, при виборі життєвих пріоритетів, надають перевагу професійній самореалізації, матеріальній незалежності, розширенню можливостей саморозвитку в усіх сферах, а отже — малодітності. Посилює вплив цього чинника в Україні низький рівень оплати праці (особливо серед молоді), проблеми з житлом, а особливо — руйнація, успадкована від Радянського Союзу, інфраструктури виховання дітей, що зменшує для жінки можливість поєднувати обов'язки дружини, матері та працівника.

Відбувається подальша трансформація інституту сім'ї. Більш ніж на 200 тис., за період незалежності, скоротилася реєстрація шлюбів, збільшився середній вік української нареченої, який сьогодні становить 27,5 років, а також середній вік материнства. Так, за 20 років в Україні на 62 % зросла частка породіль у віці від 35 до 39 років, на 9 % — у віці 40-44 років і вдвічі — серед жінок старше 45-ти. На 33 % збільшилася народжуваність первісток серед 35-39 літніх [1]. Звичайно, з одного боку, це відбувається в руслі загальноєвропейських тенденцій, але є чинником, що звужує репродуктивні можливості жінки, додає ризиків для її здоров'я та здоров'я майбутніх дітей.

Слід зазначити, що негативні процеси в сфері народжуваності відбуваються на тлі одних з найвищих у Європі показників смертності населення. При цьому, лише за останні десять років коефіцієнт смертності в Україні зріс на 21% (до 14,5 %, у 2012 р.) [1]. (Для порівняння, середнє значення цього показника в країнах ЄС становить близько 9% [1]).

Факторів високої передчасної смертності в Україні можна назвати чимало. Серед основних — умови та спосіб життя переважної більшості українського населення, які сприяють зростанню захворюваності, і низький рівень безпеки в усіх сферах, що є причиною нещасних випадків (у першу чергу на дорогах і на виробництві) тощо.

Як відомо, значний вплив на параметри смертності та рівня здоров'я населення справляє стан системи охорони здоров'я. Незважаючи на те, що в цю галузь в Україні за рахунок бюджету спрямовується близько 4 % ВВП, а з урахуванням офіційних і неофіційних платежів самих пацієнтів, навіть до 8% [4, 56] (що відповідає витратам багатьох розвинених країн світу), вона залишається вкрай неефективною, малодоступною, а показники стану здоров'я населення — вкрай низькими. Хоча за кількістю лікарів Україна не відстає від першої десятки країн у рейтингу з ІРЛП, але оснащеність лікарень обладнанням, його рівень, кваліфікація персоналу та рівень організації медичної допомоги не дозволяють у повній мірі використати цей потенціал.

На цьому тлі цілком природним є відставання України від розвинених країн за таким важливим показником розвитку людського потенціалу, як очікувана середня тривалість життя при народженні. За даними Державного комітету статистики, у 2012 р. він склав 71,02 р. (у середньому на 10 років менше, ніж у Європі) [1]. При цьому, Україна є однією з дев'яти держав світу, де цей показник не досяг рівня 1970-х рр. Особливу тривогу викликає існування 10-річного гендерного розриву в ОСТЖ (75,88 р. для жінок і 65,98 р. — для чоловіків). Звичайно, частково він зумовлений біологічними факторами, але основна причина — висока смертність серед чоловіків у віці 25-64 років (7 з 10 років даного розриву, в 2012 р.) [2].

Серед причин — традиційне нехтування українськими чоловіками вимогами здорового способу життя та безпеки. Як результат, вони частіше за жінок хворіють і вмирають від хвороб, пов'язаних з алкоголізмом, курінням, в результаті дорожньо-транспортних пригод, убивств і різних нещасних випадків. Крім того, чоловіки частіше зайняті в галузях, які передбачають підвищений ризик для життя і здоров'я. А економія на безпеці працівників і створенні належних умов праці — все більш поширене явище на українських підприємствах.

Динаміка показників народжуваності в Україні, очікуваної тривалості життя і міграційного балансу негативно впливають не лише на чисельність населення, але й на його вікову структуру. Наприкінці 2012 р. середній вік населення в Україні склав 40 років. Зниження загального і сумарного коефіцієнтів народжуваності у 90-х рр., призвели до скорочення частки населення, молодшого за 15 років. За часи незалежності вона зменшилась на 37 % (з 21,2 %, у 1990 р., до 14,4 %, наприкінці 2012 р.), а чисельність осіб у віці до 15 років зменшилась приблизно на 3,5 млн. осіб [1]. Незважаючи на низьку очікувану тривалість життя, частка осіб у віці 60 років і старше, навпаки, зросла з 18,3 %, в 1990 р., до 21,2 %, в 2012 р. Частка населення працездатного віку, за стандартами ЄС (15-64 років), скоротилася за цей період з 74,2 % до 69,3 %.

Тільки за 2012 р. його кількість зменшилась більш ніж на 100 тис. осіб. Зате майже на 90 тис. зросла кількість тих, кому за 60 років [1]. Якщо ситуація не змі-

ниться, то кількість пенсіонерів перевищуватиме число осіб, що сплачують пенсійні внески. Це загрожує збільшенням дефіциту Пенсійного фонду та зростанням фіскального навантаження для працюючих, що звужить можливості відтворення та розвитку людського потенціалу в країні, а відтак призведе до ще більшого поглиблення демографічних проблем.

Змінюється не лише вікова, але й статевая структура населення в Україні. Надвисока та передчасна смертність серед чоловіків, порівняно з жінками, призводить до значної статевої диспропорції. Наприкінці 2012 р. співвідношення жіночого та чоловічого населення в середньому становило 1169:1000 [1]. Зважаючи на орієнтацію сучасної молоді на більш пізній шлюб та пізні народження первістка значна кількісна перевага жінок віком понад 30 років може призвести до подальшого скорочення загального та сумарного рівнів народжуваності, зростання кількості позашлюбних дітей та посилення супутніх проблем — збільшення кількості неповних сімей та соціальних сиріт.

Отже, можна зробити висновок, що в Україні склались вкрай несприятливі демографічні умови для розвитку людського потенціалу, що потребує негайних та активних дій держави в сфері демографічної політики.

Перш за все, виникла нагальна потреба в кардинальному перегляді підходів до стимулювання народжуваності. Незважаючи на багатий арсенал засобів, вітчизняна демографічна політика в цій сфері останнім часом зводиться переважно до матеріального стимулювання. (Лише з 2001-го року середні виплати у зв'язку з народженням дитини виросли у 40 разів).

Звичайно, враховуючи низький рівень існуючої на початку 2000-х рр. допомоги, яка не відповідала прожитковому мінімуму та високий розрив у добробуті сімей з дітьми та без дітей, цей крок, у деякій мірі був виправданим і навіть справив деякий стимулюючий вплив (коефіцієнт народжуваності за цей період збільшився на 41%). Але, як свідчить досвід, ці заходи дають короткостроковий ефект, а віддача від них — неспівставна з витратами. Це також підтверджують результати опитувань населення, згідно яких лише для 13,3% сімей збільшення виплат стало аргументом для народження дитини [3, 30].

Крім того, перевищення в Україні державних виплат у зв'язку з народженням дитини розміру мінімальної заробітної плати (на 25%, у 2013 р.) породжує практику зловживань з боку маргіналізованих верств населення, які перетворюють дітонародження на спосіб заробітку і які не здатні забезпечити дітям ні належного догляду, ні виховання. З часом, це може призвести до посилення таких проблем як зростання соціального сирітства, дитячої бездоглядності, рівня злочинності та витрат суспільства у зв'язку з цим.

Тому, в жодному випадку не відмовляючись від монетарних інструментів пронаталізму, слід зосередити увагу на створенні в Україні сприятливого інституційного середовища, яке б дозволяло успішно поєднувати роботу і виховання дітей. Витрати держави, у першу чергу, повинні спрямовуватись на збільшення кількості дитячих дошкільних установ, розширення мережі і збільшення фінансування різноманітних позашкільних дитячих закладів, стимулювання позаурочної роботи шкіл тощо.

Надання матеріальної допомоги та пільг при народженні дитини повинне супроводжуватись жорстким контролем за їх цільовим використанням. У тому числі за рахунок поширення на цю сферу системи безготівкових розрахунків, яка дозволить уповноваженим службам, за потреби, відслідковувати витрати з відповідного «дитячого» рахунку та їх спрямування. Ці заходи сприятимуть також детінізації значного сектора економіки, пов'язаного з постачанням товарів і послуг для дітей.

Звичайно, повинна зберігатися система пільг для працюючих мам (наприклад, додаткова відпустка для одиноких), але, з одного боку, як показують дослідження, самі по собі, вони не є стимулом до народження, а з іншого — роблять жінку менш привабливим працівником в очах багатьох роботодавців. Тому до розширення їх переліку необхідно підходити дуже зважено. У той же час високу ефективність у сфері стимулювання створення сімей молодими людьми і активізації дітонародження, як показує досвід, продемонстрували молодіжні програми з будівництва житла, які пов'язували розмір компенсації за рахунок бюджету кредиту за житло з кількістю дітей у сім'ї. Іншим позитивним ефектом від реалізації цих програм було стимулювання в Україні розвитку будівельної галузі. На жаль, ці програми зараз фактично згорнуті через відсутність фінансування.

В Україні вкрай слабо використовуються інформаційна та пропагандистська складові пронаталістської політики, які передбачають інформування населення про методи планування сім'ї та контрацепції, поширення відомостей про державні програми підтримки батьківства та материнства тощо. Величезну роль відіграє також пропаганда, особливо серед молоді, сімейних цінностей, підвищення престижності багатодітності в очах суспільства.

Водночас в Україні є інший, більш суттєвий резерв запобігання депопуляції населення, який полягає у зниженні передчасної смертності та збільшенні середньої тривалості життя. Система заходів держави у цьому напрямку має виходити далеко за межі суто демографічної політики. Йдеться про створення умов для людського розвитку та забезпечення високого рівня безпеки громадян в усіх сферах життєдіяльності. Важливим чинником мають стати кардинальні зміни в суспільній свідомості в напрямку підвищення цінності людського життя та відповідальності індивіда за своє здоров'я та здоров'я близьких.

Висновки. Аналіз соціально-демографічної ситуації в Україні за роки незалежності показує значні деформації в розвитку населення — депопуляцію, яка є наслідком погіршення умов розвитку людського потенціалу, зменшуючи, в свою чергу, перспективи покращення цих умов у майбутньому. Державна пронаталістська політика має перебудуватися в напрямку ширшого використання інституціональних та інформаційних інструментів. Основна увага має прилягати до запобігання передчасної смертності в Україні та збільшенню очікуваної середньої тривалості життя.

Література

1. Державний комітет статистики України: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
2. Доклад о человеческом развитии 2013 г. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://hdr.undp.org/en/reports/global>
3. Думанська В.П. Монетарний пронаталізм: оцінка ефективності [Текст] / В.П. Думанська // Демографія та соціальна економіка. — 2013. — № 1 (19). С. 28—36.
4. Медведовська Н.В. Функціонально-організаційна система моніторингу стану здоров'я населення та особливості її функціонування на регіональному рівні [Текст] / Н.В.Медведовська // Інновації в медицині. — К., 2011. — Вип.7 (2). — С.56—57.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2013 р.